

Dobszay László

Az ambrozián liturgia antifona-repertoárja *

Az ambrozián liturgiára, különösen a zsolozsma-liturgiára hajlamosak vagyunk úgy tekinteni —ha egyáltalán ismerjük azt—, mint valami kuriozitásra, helyi devianciára.

Dobszay László zenetörténész, karmagy, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola egyházzenei tanszakának tanszékvezető egyetemi tanára, a Magyar Egyházzenei Társaság elnöke.

Holott az újabb liturgiátörténeti kutatások világossá tették, hogy a keresztény zoltárimádságnak, az officiumnak számos olyan eredeti vonását őrizi, melyet a római rítusban a későbbi fejlődés a zsolozsma klerikalizálódása és monaszticizálódása elfedett. Úgy látom, az ambrozián zsolozsma dallamaival ugyanez a helyzet.

E dallamok közül a legfontosabb műfajt, az antifonát ma már könnyebb tanulmányozni, hiszen Terence Bailey és Paul Merkley 1990-ben megjelent kotladiadása, táblázatai és elemzései mindenki számára elérhetővé teszik az anyagot, legalábbis a zoltárokkal és kantikumokkal kapcsolatos antifona-repertoárt. A zenei tanulságok levonását segíti az említett kiadás azzal is, hogy a dallamokat egyfajta zenei rendben közli, a liturgikus szempontokat pedig a bőven adott kommentárok, regiszterek és az 1994-ben megjelent önálló tanulmánykötet érvényesítik. E zenei rend jó kiindulópont, s ha a magyar zenetudományban kidolgozott tipológiai módszerrel kombináljuk, jól áttekinthető lesz a teljes anyag.

1. Ami elsőnek szembetűnik, az a milánói antifona-éneklés mennyiségi mértéktartása. A zoltár- és kantikum-antifonák teljes készlete 800 tétel. A jövő év elején fog megjelenni a Bärenreiter kiadó Monumenta Monodica Medii Aevi sorozatában az esztergomi egyház középkori antifonáriuma, amely mennyiségileg egyenlőnek vehető egy átlagos római rítusú érsekség zsolozsmájával. Az antifonák száma itt éppen háromszorosa a milánóinak, 2400 körül jár. A többlet egy része a *sanctorale* XIII–XV. századi gyarapodásával magyarázható, de a különbség ennek leszámításával is jelentős. Lehet, hogy ezt valaki a milánói rítus szegénységének tekinti, ám nem erről van szó. A milánói rítus e szempontból jobban megőrizte az ősi állapotot, mely már pasztorális okból is csak mértéktartóan volt „változatos”. Egyes antifonák gyakrabban ismétlődnek a liturgikus év során; az ismétlődések jól kiérlelt rendszere arra a korra emlékeztet, mikor a nép még rendszeresen részt vett a zsolozsmában, s melyben a túlzott anyagbőség a liturgia követhetőségét, tanulhatóságát veszélyeztette volna.

---

* A Szent Ambrus egyháztanító halálának 1600 éves évfordulója alkalmából 1997. április 8-án, a budapesti Központi Papnevelő Intézet dísztermében rendezett tudományos ülészakon elhangzott előadás.

2. Az említett antifonák túlnyomó része rövid, legföljebb három-négy soros szöveg, többségük idézet abból a zsoltárból vagy kantikumból, amelyhez énekelték. Idézzünk néhány példát:

Confirmatum est cor meum in Domino.

Exaltatum est cor meum in Domino.

Laetor ego Domine in salute tua.

Laetor ego Domine in salute tua quia confirmatum est cor meum in Domino.

Non est sanctus quomodo Dominus et non est justus quomodo Deus noster.

Confirma Deus cor nostrum in timore tuo quia non est sanctus alius praeter te.

Simulacra gentium argentum et aurum opera manuum hominum.

Arcum potentum infirma et nos praecingente virtute ut in timore tuo exaltetur cor nostrum.

Non exeat verbum magnum ex ore vestro quia Deus est scientiae Dominus.

Qui gloriatur in Domino gloriatur.

Dominus pauperes et divites facit humiliat et exaltat.

Orietur de terra misericordia, quia salus mundi veniet et redemptor saeculi.

3. Az antifonák nagy része az egyes liturgikus tételekhez kapcsolódó *szériákba* rendeződik, szoros kapcsolatban áll azokkal. Bailey-ék 19 ilyen liturgikus hordozó-tételt jelölnek meg, ebből 9 kanticum (Attende, Benedicite, Benedictus, Cantemus, Clamavi, Confirmatum, De nocte, Domine audivi, Magnificat), 4 zsoltár-részletekhez kapcsolódó processzió-tétel (in baptisterio, in choro, ad crucem, psallendae), 4 naponta állandó zsoltárhoz kapcsolódik (Confitemini, Laudate, Miserere, Beati immaculati), egy sorozatot a halotti zsolozsmában használnak, végül a tizenkilencedik a számsorban haladó, az ún. *sequentialis* kurzus zsoltáraihoz való. Ez azt jelenti, hogy a „per annum”-antifonák számaránya a *temporalishoz* s főként a *sanctoralishoz* képest túlnyomó.

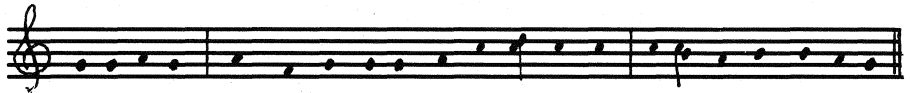
4. Áttérve a zenei jellemzőkre, feltűnő a 8 tónus egyenlőtlen kihasználása. Az anyagnak mintegy harmadát teszi ki a nyolcadik tónus (262 darab), negyedét a második tónus (196 darab); együtt véve tehát több mint felét az a tónuspár, mely a gregorián traktusok egyedüli tónus-kerete. Ezután következik a hetedik tónus 108, és az első tónus 93 darabbal. Csak ezt követi a negyedik és ötödik tónus, mindkettő nagyjából 50 tétellel. (Megjegyzendő, hogy a negyedik tónusban kizárólag azon szűk ambitusú dallamok találhatók, melyeket a monasztikus antifonále *tonus irregularis*nak nevez). A sor végén áll a harmadik tónus 19 és a hatodik tónus mindössze 9 tétellel.

Ezzel szemben a gregorián repertoárban az 1. és 8. tónus uralkodik, ezt követi a 2., 4. és 7., a sort ott is a 3., 5. és 6. zárja. A gregoriánban azonban a különbség mégsem ilyen éles a tónusok részaránya között. Az ambroszián itt egy erős zenei nyelvi fegyelmet őriz, melyhez képest a gregorián repertoárt a kreativitás gazdagítja, de egyben nyelvi egységét fel is lazítja.

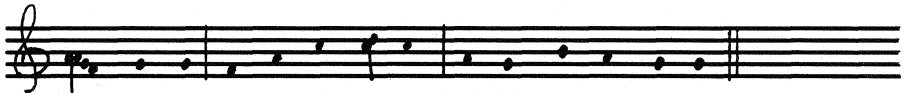
5. A gregorián kutatói előtt jól ismert tény, hogy az ősi antifonák bizonyos dallamtípusokat kapcsolnak különféle szövegekhez. Más szóval: a dallamokat nem az egyes szövegekhez komponálták, s a dallamoknak nem is volt feladatuk, hogy a szöveget kifejezzék (jól ismert, hogy nagyjából ugyanazokat az antifona-dallamokat énekelték a karácsonyi és nagypénteki zsolozsmában). E jelenség még jobban dokumentálható az ambrozián repertoárban, annak ellenére, hogy a stílusra jellemző díszítmények néha nehezítik a dallamtípus felismerését. Szövegek tucatjai kombinálódhatnak itt egy és ugyanazon dallammal; a dallam csak annyiban változik, hogy a biblikus prózaszövegek változó sorszámához, szótagszámához, grammatikai tagolásához alkalmazkodják. Hosszabb szövegek esetén gyakori, hogy ugyanaz az antifona-dallam kétszer-háromszor ismétlődik a szükséges változtatással, míg csak „el nem fogy” az adott szöveg. A gregorián világában némi elemzőkészség kell e tipológiai közhőség kimutatásához. Az ambroziánban ellenben jól hallható, hogy a különféle szövegekhez szinte hangról hangra azonos dallamok járnak. Példaképpen egyetlen kiválasztott típusból mutatok be néhány példát.

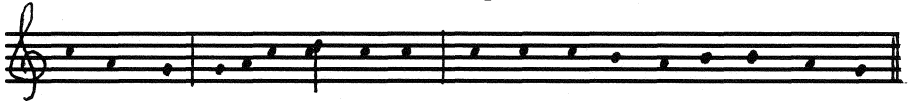
Ec-ce e-go et pu-e-ri me-i quos mi-hi de-dit Do-mi-nus.

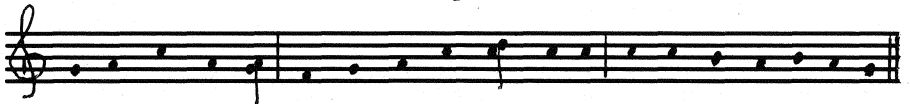
Mol-li-e-runt ser-mo-nes su-os su-per o-le-um et i-psi sunt ja-cu-la.

A-ver-te fa-ci-em tu-am a pec-ca-tis me-is.

No-tam fac fi-li-is ho-mi-num pot-en-ti-am tu-am Do-mi-ne.

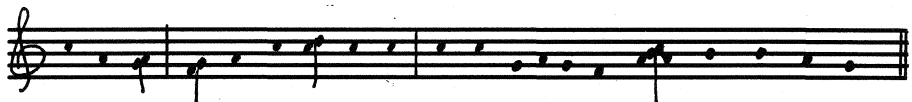
Qui co-ro-nat te in mi-se-ri-cor-di-a et mi-se-ra-ti-o-ne.

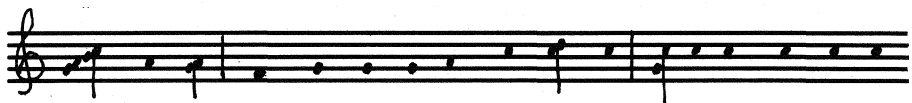
Assurgen-tes te-stes in-i-qui quae igno-ra-bam in-terrogabant me.

Glo-ri-a et ho-no-re co-ro-na-sti san-ctum tu-um Do-mi-ne.

Ve-ri-tas de ter-ra or-ta est et ju-sti-ti-a de cae-lo pro-spe-xit.

Prin-ci-pes per-se-cu-ti sunt me gra-tis et a ver-bis tu-is

Do-mi-ne for-mi-da-vit cor me-um al-le-lu-ja al-le-lu-ja.

Vos e-stis a-mi-ci me-i qui perseve-ra-stis mecum usque in finem.

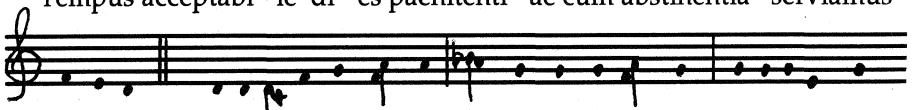
6. E típusok száma nem nagy. Az 1. tónusban három, a 2. tónusban három (közülük kettő egymással rokon) dallamtípust tudtunk kimutatni, a 3., 4., 5., 6. tónus lényegében csak egy-egy dallamot használ, a 7. tónusban kettő, a nyolcadikban három a dallammodellek száma. Ez összesen 15 dallam, amellyel lényegében az egész év végigénekelhető. Persze a szövegek formai különbözőségéből adódó variálás miatt e mérsékelt mennyiség ismét nem szegénységként érződik, hanem a változatosságot átható, egységesítő erőként működik.

7. Vessük most egybe az ambrozián és a gregorián tipológiát a kiadás előtt álló magyar összkiadás alapján. Az eredmény a következő:

Az 1. tónus mindhárom típusának megvan a gregorián megfelelője, ott is lényegében e három típus alkotja 1. tónus magját.

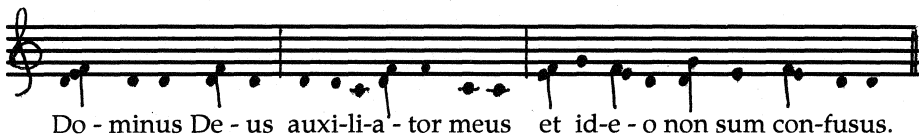
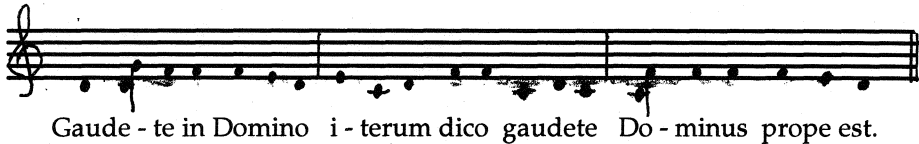
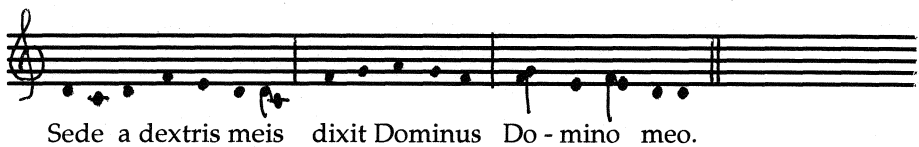
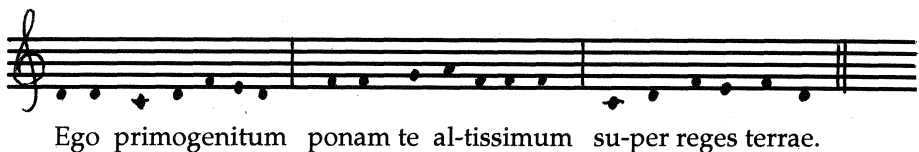
Tempus acceptabi-le di-es paenitenti-ae cum abstinentia serviamus

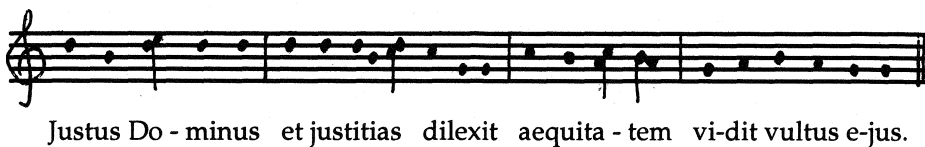
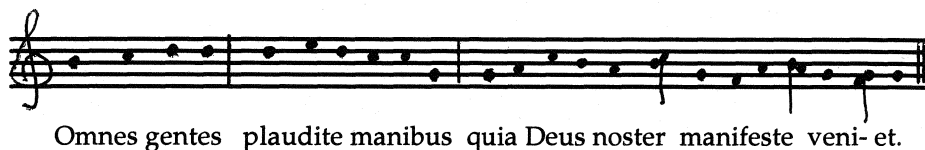
Domino. // Clarifi-ca me Pa-ter a-pud te me-ti-psi-um claritate quam

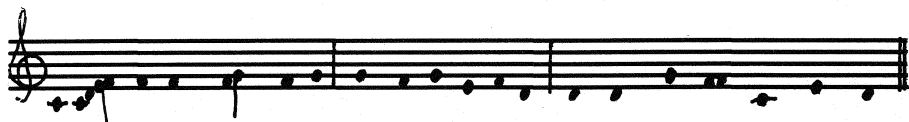
A 2. tónusból kettőnek megvan a gregorián megfelelője.

A harmadik típusról még külön beszélek. Szintén megvan a gregoriánban a 3-4-5-6. tónus egy-egy típusa, a 7. tónus egyik típusának pontosan megfelel a gregorián fődallam:

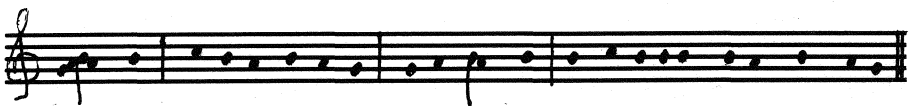

A másik típusnak a gregoriánban egy dialektusváltozat felel meg. A 8. tónusban az anyag zöme (262 tételből 200) egy olyan típus-párba tartozik, mely a gregoriánban is a legrégebb, legszilárdabb dallamcsoport. Egyetlen olyan jelentős típus van az ambroziánban, melynek nincs közvetlen gregorián megfelelője, egy tetraton dallammagra épülő modell. Hallgassunk meg belőle egy példát:

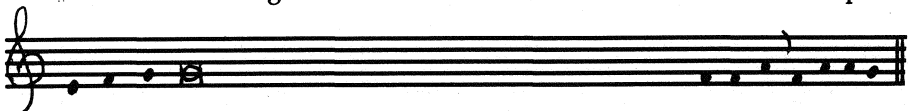

Illu- minans Do - mi-ne tu mi-ra-bi-li-ter a mon - ti - bus ae - ter - nis.

Néhány azonos szövegű ambrozián-gregorián dallampár arra mutat, hogy itt egy olyan archaikus típusról van szó, mely a gregoriánban „modernebb” tonalitások felé fejlődött, egyik ilyen, másik olyan irányban. Ezt leszámítva csak 2–3 olyan kisebb jelentőségű dallamcsoport van az ambroziánban, melynek nincs gregorián megfelelője.

De - us ne elongas a me Deus me - us in auxilium meum re - spice.

Be - a - ti immaculati in via qui ambulant in lege Domini alleluja.

Másik oldalról elindulva: egyes fontos gregorián dallamtípusokhoz nincs vagy alig van ambrozián párhuzam (ilyen pl. a közismert 4. tónusú modell-dallam, a 6. tónusú alleluja-párvers, a 8. tónusú Vespere-típus, stb.).

8. A hasonlóságok felismerése nem homályosítja el azt a tényt, hogy a két hagyomány kétféle stílust hordoz. Még azonos dallamstruktúrák esetén is azonnal megismerhető mindkettő a maga jellegzetes hangközlépéseiről, ornamentikáiról. Különbözik a repertoár, különbözik a stílus, különbözik a liturgia — éppen ezért meggondolkoztató a dallammodellek azonossága.

9. Közel száz olyan tételt gyűjthetünk ki, mely egészen vagy részben közös szöveggel és típusában azonos dallammal a két repertoár közös halmazára. Az esetek többségében azonban az azonos dallamhoz más-más szöveg tartozik. Például a 2. példa típusa az ambrozián repertoárban mintegy 73, a gregoriánban 20 szöveget hordoz, ebből mindössze öt a közös, sőt ezek is inkább csak ugyanahhoz a típuscsaládhoz tartoznak, a konkrét dallam azonban már különbözik. Vannak további közös szövegek, melyek a másik repertoárban más dallamtípusnak vannak megfeleltetve. Látni fogjuk később, miért fontos e megállapítás.

És most próbáljuk meg levonni az általánosabb tanulságokat:

a. Az ambrozián antifonále mind liturgiailag, mind zeneileg archaikusabb; őrzí egy korai liturgia klasszikus fegyelmét, illetve ezeket az ősi vonásokat benne kevésbé takarja el a későbbi fejlemények tarkasága.

b. Ezek az archaikus vonások jelen vannak a gregoriánban is, csak visszaszorulva bizonyos liturgikus helyekre, s a repertoár egészét nézve belevegyítve egy jóval heterogénabb anyagba. Jó okunk van feltételezni, hogy ami a két repertoárban közös, az a latin liturgiák egyfajta kronológiai mélyrétegét képviseli.

c. Láttuk, hogy egy-egy ambrozián dallam úgy társul sokféle, alkatilag különböző szöveghez, hogy közben nagyon idézi a dallammodellt. Ez nyilván megkönnyítette a repertoár fejen tartását. Ezek az antifonák segítenek megérteni, miképpen tudták az énekesek megjegyezni antifonák százait a szájha- gyományos liturgikus ének korában, azokban az évszázadokban, amikor semmiféle kotta nem segítette az emlékezetet.

d. Az azonos szövegű és lényegében azonos dallamú ambrozián-gregorián antifona-párok esetében feltételezhetnénk, hogy a hasonlóságok oka átvétel egyik repertoárból a másikba. Egy ilyen átvétel viszonylag késői időszakban is megtörténhetett. Azt tapasztaltuk azonban, hogy az azonos dallamtípushoz a két repertoárban nagyrészt más-más szöveggészlet társul. Ez pedig aligha lehet késői átvétel eredménye: ennek a közös-ségnek magyarázatát nagyon régi időben, az antifona-műfaj kialakulásának korszakában kell keresnünk. Úgy látszik, volt a latin kereszténységnek egy olyan zenei nyelve, melyet az egyes liturgikus központok a maguk módján színezték, alakítottak, őriztek vagy fejlesztettek. Ezen a közös zenei nyelven minden központ a saját szövegeit szó- laltatta meg, miközben az egyes dallammodelleket zeneileg is átformálta a sa- ját stílusában.

A gregorián ének, mint közismert, a karoling korszakban, a frank-római li- turgia hordozójaként alakult ki. De az ambrozián liturgia tanulsága arról vall, hogy ez csak a felületre, az egyes konkrét dallamokra vonatkozik. Ennek az éneknek lényege, tehát az a mód, ahogy egy bibliai szöveget a liturgia kereté- ben meg lehet szólaltatni, sokkal régebbi és a latin rítusoknak közös öröksége. Az ambrozián liturgia megismerése segít minket jobban megérteni a római rí- tust is.

Hála Ambrosius tekintélyének, ez a becses hagyomány fenn tudta tartani ma- gát az első nagy romanizációs hullám idején, ezer évvel ezelőtt. Így vált lehe- tővé, hogy az 1900 körül megindult tudományos munka alapján példaadóan megszerkesztett könyvek jelenhettek meg, egy igazi liturgikus megújulás esz- közeiként. Segítse e nagy püspök közbenjárása Milánót abban, hogy a mai za- varos időkben is sértetlenül megőrizze hagyományát!

	<i>Aeterne rerum Conditor, Szent Ambrus himnusza</i>	<i>Fábchich József (1804)</i>	<i>Sík Sándor: Himnuszok könyve (1943)</i>
	Aeterne rerum Conditor, noctem diemque qui regis et temporum das tempora, ut alleves fastidium,	Örök teremtő Istenünk, Ki éjszakákkal hét napot, Üdőt üdőbe timporálsz, Segítesz így föl unalomt.	Világ teremtő Mestere, Ki úr vagy éjen és napon, Időt idővel váltogatsz, S nincs műveidben unalom:
5	praeco diei iam sonat, noctis profundae pervigil, nocturna lux viantibus, a nocte noctem segregans.	Sötétes éjjel útasok Tekintik az világodat, Nap hirdetője éneköl, Szólítja nap sugárait.	Szól már a napnak himnöke, Ki éber ór mély éjen át, S az utazónak éji fény, Mert minden órát megkiált.
10	Hoc excitatus lucifer solvit polum caligine, hoc omnis errorum chorus vias nocendi deserit.	Fölébred hajnal csillaga, Űz égi sark homályokat, Latroknak undok hadnagya Kártékony útát szünteti.	A Hajnalcsillag kél szaván, Égről borút elűz tova, Elhagyja ártó útjait Az éji kóborlók hada.
15	Hoc nauta vires colligit pontique mitescunt freta, hoc ipse petra Ecclesiae canente culpam diluit.	Hajós erőre visszatér, Tengernek habja csöndesül, Egyház sziklyája bűnibül Egészen akkor mosdatik.	Hangján hajós erőre kap, A tengerárra csend borul, S az Egyház sziklaszál feje Bűnét siratni elvonul.
20	Surgamus ergo strenue, gallus iacentes excitat et somnolentos increpat, gallus negantes arguit.	Tehát sörényen keljetek, Kakas fölébreszt bennetek, Dorgál alszékony rösteket, Pirongat ágy-szeretteket.	Hát talpra keljünk könnyedén, Kakas henylőt kelteget, Ásítózóra rákiált, Húzódozókat feddeget.
	Gallo canente spes redit, aegris salus refunditur, mucro latronis conditur, lapis fides revertitur.	Kakas szavával jó remény, Betegnek épség visszatér, Lator dzsidája röjtetik, Esettnék újul szent hite.	Kakas szaván remény fakad, S a szenvedőnek enyhület, Elrejtí törét a lator, S az elbukott nyer új hitet.
25	Iesu, labentes respice et nos videndo corrige; si respicis, lapsus cadunt, fletuque culpa solvitur.	O, Jézus, hogyha vétkezünk, Reánk tekints, légy orvosunk, Oszlatja bűnünket szemed, Sirással eltöröltetik.	Ó Jézus, a bukóra nézz, Térítsen meg tekinteted. Ha ránk tekintesz, hull a bűn, S elmossa könny a vétkeket.
30	Tu, lux, refulge sensibus, mentisque somnum discute, te nostra vox primum sonet et ora solvamus tibi.	Világosítsd meg öt tagom, Elmémnek álmát széjjel üzd, Előbb dicsérjünk tégedet, Fogadva, tudjuk állani.	Ó fényesség, ragyogj belénk, A lélek álmát megszakaszd! Első szavunk tiéd legyen, S amit fogadtunk, álljuk azt.

Elterjedt, és liturgikus kiadványokban általános szövegváltozat a 11. sorban: errorum. — Fábchich József fordítása a *Vas vármegyei Kőszögi Fábchich József, az Magyar Fölállítandó Tudós Társaságnak az XI. szám alatti tagjátúl magyarra fordítottatott Pindarus, Alceus, Zaffo, Stezikorus, Ibikus, Anakreon, Bakkilides, Szimonides, Alkmán, Arkilokus* c. kötetben a *Pindarusnak erekyéi* (!) sorozatban jelent meg. — Sík Sándor fordítását átvette az *Ideiglenes Zsolozsmáskönyv* (1976) is a 4–5. strófa kihagyásával (az új római breviárium szerint) és két kisebb szövegváltoztatással. Farkasfalvy Dénes (*Himnuszok* 1984) természetesen szintén elhagyja a 4–5. versszakot. — A *Nappali zsolozsmáskönyv (Diurnale)* (KÉSZ — Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom kiadása, 1990) a teljes szöveg szép fordítását adja, azonban a 15–16. sorban szükséges javításról ld. megjegyzésünket e lapszám 487. oldalán.